

УДК 321:340

Інна Балабкіна,*студентка Інституту післядипломної освіти
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕРЖАВНА МОВА ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Статтю присвячено аналізу сучасної мовної ситуації в Україні загалом, державної мови як формуючого засобу національної свідомості суспільства України, взаємовпливу в системі «мова – держава» та правового статусу державної мови в Україні.

Ключові слова: державна мова, національна мова, мовна група, мовна меншина, мовне законодавство, мовна політика, національна свідомість, двомовність, етнос.

Постановка проблеми. Враховуючи сучасну мовну ситуацію в Україні, вироблення мовної єдності – процес надзвичайно складний. За всі роки незалежності проблема мови була предметом спекуляцій різних політичних сил під час виборчих кампаній. Останнім часом усупереч Конституції України все більше лунає гасел щодо запровадження офіційної двомовності, а саме надання російській мові статусу другої державної мови поряд з українською. Мовне питання особливо актуалізувалося з ратифікацією в травні 2003 р. нашою державою Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (далі – Хартія), яка стосується одного з найскладніших питань мовної політики будь-якої країни – проблеми досягнення оптимальності в співвідношенні між сферами та статусом функціонування державної мови та мов національних меншин [1]. Ратифікація Хартії повинна була стати важливим кроком у досягненні Україною цивілізованих європейських стандартів у сфері захисту прав людини в культурно-мовній сфері.

Метою статті є дослідження державної мови як засобу формування національної свідомості українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. В українському суспільстві в цілому й політиці зокрема існують різні погляди на Хартію. Варто зазначити, що викликає суперечності його український варіант, у якому до регіональних мов і мов, які потребують захисту, поряд з іншими віднесено російську. Націонал-демократичні сили наполягають на тому, що Хартія покликана захищати мови національ-

них меншин, яким загрожує вимирання під тиском потужних мов. Зокрема, народний депутат П. Мовчан стверджує, що такими мовами в Україні є насамперед кримськотатарська й гагаузька. Водночас, на його думку, проросійські сили використовують Хартію для того, щоб забезпечити права російській мові, яка абсолютно захищена, оскільки має власне мовне середовище – Росію, де їй ніщо не загрожує [2, с. 4]. Отже, склалася ситуація, коли російська мова одержала додатковий потужний міжнародно-правовий захист із боку Хартії, у той час як українська мова захищається тільки внутрішнім законодавством, яке до того ж часто порушується. Натомість прибічники двомовності, реалізуючи свої політичні інтереси й посиляючись на Хартію, ініціюють нові законопроекти про російську мову як другу державну або про надання їй офіційного статусу. Хибна політика підтримки двомовності, необґрунтовані вимоги окремих політиків надати російській мові статусу другої державної мови нарівні з українською можуть призвести до розколу суспільства на мовно-національному ґрунті, спричинити розрив єдиного інформаційно-культурного простору держави та, як показує досвід зарубіжних країн, призвести в підсумку до втрати державно-територіальної цілісності країни та до її розпаду.

Безперечно, у світі є приклади багатомовних націй, що начебто може поставити під сумнів визначення мовної єдності як невідмінного атрибуту нації. Проте, як зазначає відомий вчений А. Погрібний, ті країни, де функціонує декілька державних чи офіційних мов, – то, власне, винятки з типового для світу порядку мовного облаштування,

згідно з яким діє такий принцип: одна держава – одна нація (політична) – одна державна мова [3, с. 41]. На його думку, країни, що становлять винятки із цих правил, мають певні підстави для цього, яких не має Україна. Учений наголошує: «Відтак ми, українці, не можемо долучатися до цих винятків тому, що ані не прибували звідкілясь в Україну, як от французи та англійці до Канади, де є дві державні мови, а, навпаки, автохтонно з правіків тут живемо й так само з правіків тримаємо естафету свого рідного українського слова; ані історично не розділяли ми територію своєї держави (хіба що силою нас брали) з якимсь іншим народом чи народами (як-то з незапам'ятних часів розділена територія нинішньої федеративної Швейцарії) поміж німцями, французами, італійцями та ретороманцями, які, кожен живучи у своїй частині Швейцарії, цивілізовано та мирно домовилися, що кожна з їхніх мов – державна; ані не живемо ми, українці, у такому складному етноутворенні (десятки народів із десятками мільйонів людей, які говорять різними мовами), яким є Індія, унаслідок чого поряд із державною хінді зберігається як державна й мова колишнього англійського колонізатора» [3, с. 128].

Досвід зарубіжних країн переконує, що питання державної мови займає провідне місце в процесі формування політичних націй і консолідації суспільства. Однією з традиційних моделей об'єднання націй у Європі, які утворилися в XIX – на початку XX ст., є формування нації за суто етнічною ознакою на основі так званого «етнічного націоналізму». У цьому випадку політична нація створюється переважно з представників якогось одного етносу – чисельно чи політично переважаючої етнічної групи або етнічної групи, що претендує на таке домінування. На підтвердження цього І. Варзар зазначає, що формування етнічних націй пов'язане з «титульним етносом», тобто з тією етнічною спільнотою, яка зазвичай є найбільшою за фізичною чисельністю та найстарішим жителем певної території. Титульний етнос є тим народом-етносом, який робить найвагоміший вклад у соціальну результативність життєдіяльності цього суспільства. Він є основним номінатором і дає своє ім'я не лише країні, а й державі та державно-політичним атрибутам влади – території й кордонам, природній специфіці й ландшафту, копалинам і шельфу, територіальним водам і повітряному басейну, дипломатичній службі та збройним силам, валютно-фінансовій системі й типовій економіко-господарській діяльності, парламенту й уряду, мові офіційного спілкування й моделі культурного засвоєння людиною світу, тор-

говельно-культурним і зовнішньополітичним взаєминам народів тощо [4, с. 56].

Варто зазначити, що представники титульного етносу одержують громадянство держави на підставі належності до етносу з усіма свободами та правами, що постають із цього. З правової точки зору подібна позиція означає нав'язування в обов'язковому порядку всім громадянам держави певних культурно-мовних норм і цінностей домінуючого етносу, що одночасно супроводжується відмовою визнавати за окремими громадянами іншого етнічного походження права особистого вибору культурних уподобань. За цих обставин домінуючий етнос автоматично стає політичною нацією. Інші етнічні групи або взагалі не одержують громадянства та, відповідно, зазнають утисків стосовно своїх громадянських та особливо політичних прав або їхні окремі представники стають громадянами цієї держави за особливою процедурою. При цьому однією з необхідних умов отримання громадянства є знання державної (офіційної) мови. Прикладом такого шляху формування політичних націй у сучасній Європі можуть бути країни Прибалтики, зокрема Латвія, Естонія.

Якщо в подібному контексті змодельовати формування політичної нації в Україні, де, як вже нами було зазначено, «титульний етнос» – українці – становить більшість населення країни, цей процес має відбуватися саме на етнічній основі. Отже, у цьому сенсі не підлягає сумніву, що українська мова як мова найчисленнішого, автохтонного й титульного етносу країни має утвердитися в статусі єдиної державної мови. Саме на цьому наголошують радикально налаштовані націонал-патріотичні сили нашої держави.

Водночас варто зауважити, що реальна мовно-культурна ситуація, яка склалася в країні, засвідчує слабкість, розмитість самої етнічної основи, навколо якої б відбувався процес консолідації й подальшого розвитку українців як нації. Як уже нами було зазначено, значна частина етнічних українців у спілкуванні не користується рідною мовою, відчужена від власної культури, байдуже ставиться до проблем її розвитку. Безперечно, цьому сприяла колоніальна політика імперських держав, насамперед Російської імперії, тоталітарного режиму колишнього Радянського Союзу, спрямована на нищення національної мови, культури, традицій. Проте значною мірою це пояснюється також тим, що в незалежній Україні так і не була реалізована виважена культурно-мовна політика, спрямована на зміцнення національної свідомості українського народу, консолідацію суспільства.

Важливим є й інший аспект зазначеної проблеми. Якщо в Україні взяти за основу подібну модель формування політичної нації, то при цьому треба було б визнати за українською етнічною групою особливий статус у суспільстві, змістивши акценти на етнічні цінності, наслідком чого може бути обмеження культурно-мовних та інших запитів неукраїнських етнічних груп. Проте запровадження подібної політики порушує права людини й жодним чином не сприятиме консолідації суспільства навколо державотворчих процесів, а, навпаки, створюватиме міжнаціональну напругу й загрожуватиме існуванню самої держави. Тому етнічна модель формування нації, вважаємо, не може бути взята за основу, оскільки жодним чином не виступає об'єднуючим чинником багатоетнічного українського суспільства, а, навпаки, за певних обставин, може зіграти роз'єднуючу роль.

У випадку коли немає «титульного етносу», політичні нації формуються й консолідуються на громадянсько-політичній основі через конституційно-правові інститути громадянства. Подібну «громадянську» модель мають, зокрема, США, Австрія, Велика Британія, Мексика тощо. У цих країнах суспільство багатоетнічне, кожний народ-етнос добровільно та свідомо розчинився в загальній масі населення, виявляючи себе лише інколи й лише в культурологічному, а не в політичному сенсі, що в підсумку обумовило формування в цих країнах «єдиної політичної нації». В. Крисаченко зазначає: «Жоден етнос не може тут «нав'язати» всім іншим свій спосіб буття, адже тут немає титульного етносу з усіма наведеними ознаками (не беручи до уваги індіанців, які перетворені на екзотичну прикрасу цієї країни)» [5, с. 21]. Проте при цьому єдина державна (офіційна) мова виступає об'єднуючим чинником. Доречно згадати, що в США з моменту прийняття Декларації незалежності в 1776 р. державною (офіційною) мовою за домовленістю всіх штатів була визнана англійська, незважаючи на існування французькомовних, іспаномовних, німецькомовних та інших груп населення.

Україна є багатоетнічною державою, проте, на нашу думку, подібна модель для неї є не зовсім прийнятною. На відміну від вищезазначених держав в Україні є «титульний етнос» – українці, корінна й найчисленніша нація, територія основного розселення якої визначила загалом кордони держави та яка дала цій державі назву. Українці кількісно переважають в усіх регіонах країни за винятком Автономної Республіки Крим. Тому культурно-мовний чинник у становленні української політичної нації є принциповим питанням. Щодо цього І. Пасько зазначає: «У будь-яких умовах

формування політичної нації можливе лише навколо певного етнічного ядра й на підставі чітких мовних принципів» [6, с. 6]. За відсутності єдиної національної мови саме існування нації є сумнівним, а формування її в національно-політичному сенсі – неможливим, оскільки залишається нерозв'язаним питання про її етносоціальну основу. Крокуючи до мовної спільності, у нації будуть з'являтися додаткові підстави для усвідомлення власної єдності, у тому числі щодо державного будівництва.

Таким чином, здійснивши аналіз визнаних моделей політичних націй, доходимо висновку, що створення української політичної нації не вкладається в жодну з них. На нашу думку, цей процес має включати риси і громадянської, і етнічної моделей формування нації. Фундаментальним принципом при цьому має бути симетричність поступок у взаєминах українців як титульної нації з національними меншинами. На підтвердження вищевказаного зазначимо, що дилему вибору між «етнічною» та «громадянською» моделями формування політичної нації розробники Конституції України вирішили шляхом поєднання елементів обох цих підходів. Так, у преамбулі Основного Закону проголошується, що Конституція приймається від імені «українського народу – громадян усіх національностей». Ще перший Президент незалежної України М. Грушевський зазначав, що народ України складають не тільки українці, а всі народності, що проживають на її території. Отже, «український народ» є не етнонімом, а політонімом, а загальнонаціональна ідентичність визначається, відповідно, не етнічністю, а громадянством. Це знайшло відображення в паспортах та інших документах, що посвідчують особу громадян України, з яких вилучено графу «національність» [7, с. 74]. Водночас ст. ст. 10 і 11 Конституції України відзначають наявність у складі українського народу «української нації», російської та інших національних меншин, а також «корінних народів». Таким чином, визнано існування одночасно двох українських націй: громадянської (політичної) та етнічної. Інші етнічні спільноти, які проживають на території держави, є складовою української політичної нації й не входять до української етнічної нації.

Під політичною нацією ми розуміємо народ, об'єднаний спільним громадянством, куди входять «титульний етнос» та етнічні меншини. Громадянство консолідує націю в єдиний цілісний організм. Політична нація постає на основі цінностей корінної нації, її мови, символіки, звичаїв, традиційних атрибутів державності. Виходячи із цього українська мова як мова найбільшого автохтонного етносу України має бути мовою громадянства – державною мовою.

Треба зазначити, що державна роль української мови жодним чином не спрямована на обмеження розвитку мов інших етнічних груп. Одержавлення української мови зовсім не означає приниження чи ігнорування російської мови й культури, мов інших національних меншин в Україні, а відродження й піднесення понижених, поруйнованих української мови, культури, духовності. В. Лизанчук вказує: «Ідеться про забезпечення кожному українцеві природного права повернутися до національного джерела, до національного буття. Відомо: щоб дитина успадкувала національно-духовні якості свого народу, його ментальність, її треба виховувати саме рідною мовою. Не можна виховати повноцінного поляка англійською мовою, так само й духовно багатого українського патріота – мовою російською. Рідна мова формує тих, хто нею говорить, зумовлює їх певні погляди на світ, на взаємини між людьми, вироблені нацією за довгий шлях її формування. У мові сконцентровано спільний світогляд народу, набутий досвідом багатьох поколінь» [8, с. 227–228].

Вільне опанування всіма громадянами України мови свого громадянства – це, як підтверджує багатовіковий досвід держав світу, запорука міжетнічної злагоди, єдності та стабільності суспільства, ефективного функціонування держави, позитивного її сприйняття як повноцінного й незалежного суб'єкта світової спільноти. Українці як етнічна нація мають підтримувати відродження культурної самобутності національних меншин, а національні меншини у свою чергу повинні доброзичливо ставитися до української культури та сприяти її відродженню. В аспекті освіти й виховання кожний громадянин України, незалежно від його етнічного походження, має знати державну мову, історію держави, Конституцію України, підтримувати незалежність і поважати її символіку. Україна має бути найвищою цінністю для всіх її громадян як їхня спільна батьківщина в існуючих кордонах. За цих умов етнічні меншини об'єднуються в справі державотворення з основною українською нацією, не втрачаючи своєї етнічної самобутності.

Найважливішим чинником, що зараз може суттєво впливати на повноцінне функціонування української мови, є зацікавленість держави у вирішенні мовної проблеми. Реалізація державної мовної політики залежить переважно від доброї волі представників державної влади, Президента України як гаранта конституційного порядку функціонування мов, Кабінету Міністрів України, Верховної Ради України. Ідея реального закріплення за українською мовою статусу державної може й повинна стати полем об'єднання зусиль пар-

тій і громадських організацій, співпраці інститутів громадянського суспільства з владними структурами. У сучасній складній ситуації державна мовна політика має бути виваженою й послідовною, поєднувати цілеспрямованість і рішучість із розсудливістю, тактовністю та обережністю в засобах її реалізації.

Висновки

Таким чином, основною рисою сучасної мовної ситуації в Україні залишається українсько-російська двомовність, при цьому продовжується звуження сфери функціонування української мови й відчутно посилюється вплив російської мови на всі сфери суспільного життя, що не сприяє зміцненню української національної свідомості.

Це обумовлюється як тривалим домінуванням в Україні російської мови, яка й сьогодні впливає на мовну ситуацію в нашій державі, так і відсутністю відповідної мовної політики в незалежній Україні, яка б сприяла повноцінному впровадженню української мови як державної в усі сфери суспільного життя. Попри те, що Закон України «Про мови в Україні» вважався чинним і в незалежній Україні, він не виконувався й не встановлював жодних санкцій за порушення державного статусу української мови на перших етапах розвитку незалежної України та тим паче сьогодні. Через відсутність належного фінансового, технічного, організаційного забезпечення державні програми підтримки й розвитку української мови не здійснюються, загалом проблема утвердження державної мови поглиблюється.

Культурно-мовний чинник у становленні української політичної нації є принциповим питанням. Українська політична нація будується на основі цінностей корінного українського етносу, його мови, символіки, звичаїв, традиційних атрибутів державності. Виходячи із цього, українська мова як мова найбільшого автохтонного етносу України має бути мовою громадянства – державною мовою. Крокуючи до мовної спільності, у нації з'являтимуться додаткові підстави для усвідомлення власної єдності в справі державного будівництва.

Поки що політики й суспільство довго й важко йдуть до розуміння мови як основи формування політичної нації, засобу зміцнення національної свідомості. Протягом усього періоду незалежності України мовна проблема є предметом спекуляцій різних політичних сил із метою задоволення власних інтересів. Потрібна виважена державна мовна політика, яка б передбачала захист і підтримку національної мови й водночас забезпечувала розвиток і функціонування мов етнічних меншин.

На усвідомлення суспільством того, що доля української мови – це фактично доля української держави й нації, має бути спрямована система відповідних заходів.

Державність української мови є основою формування сучасної української політичної нації, важливим чинником консолідації українського суспільства, символічним уособленням української державності, гарантією збереження національної ідентичності українського етносу й державної єдності України. Таким чином, українська нація й держава повинні забезпечувати відродження й захист української мови, якісну розбудову українського мовного простору.

Список використаних джерел

1. Європейська хартія регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws>.

Статья посвящена анализу современной языковой ситуации в Украине в целом, государственного языка как формирующего средства национального сознания общества Украины, взаимодействия в системе «язык – государство» и правового статуса государственного языка в Украине.

Ключевые слова: государственный язык, национальный язык, языковая группа, языковое меньшинство, языковое законодательство, языковая политика, национальное сознание, двуязычие, этнос.

The article is dedicated to the analysis of modern language situation in Ukraine, in general and state language as a forming means of Ukrainian national identity, interference of the language and state, and a lawful status of state language in Ukraine.

Key words: official language, national language, language group, language minority, language legislation, language policy, national consciousness, bilingualism, ethnos.

2. Трофімова Н. Хартія розколу. Мовне питання: європейський стандарт на українському ґрунті / Н. Трофімова, В. Сонюк // День. – 2002. – № 219. – С. 4–9.

3. Погрібний А. Поклик чужого чину: з розмов про наболіле / А. Погрібний ; ред. Л. Ільїна. – К. : Просвіта, 2004. – 496 с.

4. Варзар І. Політична етнологія як наука / І. Варзар. – К. : Школяр, 1994. – 215 с.

5. Крисаченко В. Українська політична нація: генеза, стан, перспективи / [В. Крисаченко, М. Степико, О. Власюк]; за ред. В. Крисаченка. – К. : НІСД, 2004. – 656 с.

6. Пасько І. Українська ідея на тлі європейської культури / І. Пасько // Схід. – 1996. – № 5–6. – С. 4–11.

7. Євтух В. Етносоціологія: терміни та поняття : [навчальний посібник] / В. Євтух, В. Трощинський, К. Галушко та ін. – К. : УАННП «Фенікс», 2003. – 280 с.

8. Лизанчук В. Мовні аспекти в українському державотворенні / В. Лизанчук // Українське державотворення: уроки, проблеми, перспективи : матеріали науково-практичної конференції (м. Львів, 22 листопада 2001 р.). – Львів : ЛФ УАДУ, 2001. – Ч. 2. – С. 224–228.

